

УНИВЕРСИТЕТСКИТЕ ЦЕННОСТИ В РАЗВИТИЕТО НА *UNIVERSITAS JAGIELLONICA* И *UNIVERSITAS CAROLINA* ПРЕЗ XIV-XVI ВЕК

Вихрен Бузов

UNIVERSITY VALUES IN THE DEVELOPMENT OF *UNIVERSITAS JAGIELLONICA* AND *UNIVERSITAS CAROLINA* DURING THE XIV-XVI CENTURIES

Vihren Bouzov

Summary

In the paper are analyzed some characteristic features of the university life of the two oldest universities in Easter Europe during the XIV-XVI centuries – Universitas Carolina (Charles' University in Prague, founded in 1347) and Universitas Jagiellonica (Jagiellonian University in Cracow, founded in 1364). A special emphasis is laid upon the forms of teaching and learning practices, on the development of scientific researches and functioning of the university colleges. Some very important university values can be demonstrated in their university life. The development of the two universities falls under the influence of some humanistic ideas.

За основанията и целите на това изследване

През октомври 2000 г. имах изключителното удоволствие да участвам в юбилейните тържества (600 години от обновяването и откриване на 636 учебна година) на Ягелонския университет като пръв стипендиант на основаната по този повод Фондация “Кралица Ядвига”. Станах свидетел на шествието на представителите на всички полски и някои европейски университети, на редица забележителни прояви. Тогава за пръв път посетих и музея на този Университет в *Collegium Maius*, първата му сграда, издигната с дарение на кралица Ядвига още в 1400 г. В следващите години посещавах неколkokратно Краков с изследователски и академични цели. През 2008 г. се наложи да се заровя в историята на Ягелонския университет като част от нашия проект, финансиран от Фонд “Научни изследвания на МОН” “Институциите на знанието в Европа в началото на Новото време”. Историята на Ягелонския университет е едно от основанията все още да вярвам, че университетът по своята същност е общност, основана на споделени ценности. На това се дължи и неговото устояване във времето. На прекрасния град и университет посвещавам следващите страници.

Предмет на това изследване са някои специфични особености на университетския живот в първите университети в Югоизточна Европа през XIV-XVI век – Карловия в Прага (*Universitas Carolina*), създаден с папско решение през 1347 г., и Ягелонския в Краков (*Universitas Jagiellonica*), появил се документално през 1364 г. Те се отнасят до формите на обучение и развитие на науката, до отношенията с властите и представителството на

различните обществени слоеве, до формирането на университетските колегии и всекидневния живот и представляват интерес от гледна точка на установяването на определени общностни ценности, на които се опира развитието на тези европейски институции, останали на границата между Запада и Изтока. Тези ценности са въплъщение на трайни обществени интереси и отражение на относително висока степен на културно развитие в лоното на западното християнство и обвързаните с него духовни традиции. Те са поставени на разглеждане от гледна точка на очертаването на характеристиките на един университетски идеал, изграден и утвърден в непосредствена географска близост до нашите ширини, в условия, доста близки до нашите, но неосъществим през разглежданите векове у нас поради загубването на националната свобода, религиозната консервативност, социалната изостаналост и комплексното стечение на редица други неблагоприятни обстоятелства. Нашите родни духовни школи като Търновската са предшественици на университетите, но съществено се разминават с тяхната структура, обществена роля и ценности. Първите университети в Източна Европа успяват по силата на благоприятната комбинация на външна подкрепа (от монарсите, гражданите, църквата) и вътрешна сила, свързана с реализацията на определени ценности. Връщането към особеностите на този идеал е необходимо и с оглед назрялата необходимост от преосмислянето на ролята на университета от позициите на днешната епоха на велики социални трансформации – прехода към пазарна икономика, глобализацията, глобалните кризи.

Вторият акцент в това изследване е върху формирането през разглежданите векове на един нов тип познавателна култура, или рационалност, който постепенно подготвя условията за извършването на грандиозната революция в развитието на науката и технологиите, обхванала само западната част на Европа през XVII-XVIII век. В свое предишно изследване съм защитил тезата за научната рационалност като европейска ценност и съм показал значението на този процес за ставането на съвременния Запад, както и причините за оставането на редица страни извън орбитата на въпросните дълбоки промени (*БУЗОВ, В., 1995*).

Част от тази познавателна култура е формирана под влияние на западното християнство и свързаните с него философски традиции. Историята на университетите не може да бъде разбрана без отчитане на техните взаимоотношения с религията и католическата църква. Теологическите факултети естествено заемат водещо място в тях, останалите дават образование, което е само степен по пътя към теологическото. Религията има определящо значение в техния вътрешен живот. Но тя не бива да се схваща само като фактор на регреса в светлината на доста по-късните процеси на секуларизация и идеологични предубеждения.

Може да се твърди, че християнството дава известен тласък на формирането на съвременното научно мислене чрез една макар и едностранчива реабилитация на достоверността на сетивното познание на единичните явления. Съгласно основополагащия догмат за въплъщението на Бога в човека, същество изцяло причастно към тленния земен свят, Божествените атрибути като общност, вечност, безкрайност се свързват с материалните крайни неща (ЧЕРНЯК, В., 1987, с.63-67). Св. Тома от Аквино намира доказателства за битието на Бога в природния свят и им придава една блестяща от съвременна гледна точка логическа структура (БУЗОВ, В., 2006). Унаследената от античното мислене противоположност между земния и небесния свят в някаква степен се релативизира: единичното става проява на всеобщото, а крайното въплъщава в себе си безкрайното. Затова именно учените от епохата на Новото време обикновено говорят за две природи – едната – материална, видима, делима, която се явява обект на научното знание, другата – идеална, въплътена в нея, еманация на Божествения дух. Защитата на правомерността на научното изследване чрез теологически основана аргументация – на основа на убеждението, че то е средство за познание на идеята за Бога, на откровението, проявено в сътворената от него природа, става общоприета. От този стил на изложение не правят изключение дори бащите на съвременната наука като Г. Галилей и И. Нютон.

Християнската концепция за Бога-творец обяснява човешката активност в света като модел на рационалната, Божествена съзидателна дейност. Върху една такава идейна основа става оправдан бавният, но грандиозен напредък на занаятчийството и свързаното с него нетеоретично експериментирание. Частично се преодолява свойственото за античното мислене пренебрежение към ръчния труд, към непосредственото волево човешко въздействие върху единични предмети, подчинено на практически цели. Признава се правото на занаятчийския труд в най-сложните му направления да се отъждествява с изкуството и по тази линия той се приближава до науката и логиката (БУЗОВ, В., 2008, с.135).

Християнската интерпретация на античната философия я освобождава от някои идеи, които биха се явили пречка за възникването на експерименталната практика, като по този начин съдейства за утвърждаването на методологията на емпиризма в епохата на Новото време. Това влияние като предпоставка за бурния прогрес на модерната наука има подчертано европейски характер. “Азиатските представи за бога го рисуват като същество, чиято дейност е или твърде произволна, или безлична”, като всяко определено събитие се схваща като “производно на разпореждането на някакъв ирационален деспот или произтича от някакъв безличен и загадъчен източник на всички неща” – пише А. Н. Уайтхед в книгата си “Науката и съвременния свят” и отбелязва специално, че при тях “отсъства убеждението в рационалността на някаква интелигибилна

личност” (*УАЙТХЕД*, А., 1990, гл.І). Тези съображения на големия изследовател могат да бъдат подкрепени с много данни от сравнителното изучаване на световните религии и насочват към извода за специфичния характер на създалото се именно в Европа взаимодействие между християнската теология и формирацията се научен възглед за света.

Исклучително съществен елемент на новосформиращата се познавателна култура е и аристотелизмът, който дори в своите средновековни интерпретации като томизма не загубва характера си на каталог на научните постижения на античния свят, на строг и последователен канон на научното търсене. Той винаги е “бил пронизан от жаждата за научно знание, страстта за изучаване на...света, физиката, естествените науки”. За него областта на сетивното е действителната сфера на човешкото познание (*КОЙРЕ*, А., 1985, с.63-65). Природата подлежи на емпирично изследване, което открива в нея каузални връзки. Науката през Ренесанса е плод на трансформацията на перипатетическата философия, тя е система от каузални представи за света, опираща се на логическия анализ и експеримента (*ОЙЗЕРМАН*, Т. и др., 1983, с.331). Университетските философски факултети се превръщат в центрове за изучаване и развитие на наследството на аристотеловата традиция, с което сериозно допринасят за формирането на положителни нагласи към модерните научни изследвания.

Университетите в Прага и в Краков се създават и развиват в един такъв културен контекст, което ги превръща в значими за цяла Централна Европа и дори отвъд нейните граници научни центрове. Не е случайно, че с първия свързват имената си като учени и преподаватели Йохан Кеплер и Тихо де Брахе, а вторият е завършен от самия Николай Коперник. За последния е известно, че учи в Краков до 1495 г. под ръководството на редица “знаменити представители на полската астрономия” (*РЕАЛЕ*, Дж., 1996, с.73-75). Но преди да се обърнем с повече подробности към забележителната история на тези университетски средища, нека кажем няколко обобщаващи думи за идеала за университет, чиито измерения ще потърсим след това на конкретно равнище.

Университетът като ценност и университетските ценности

Университетът е общност от преподаватели и обучаващи се, която е организирана около определени ценности и правила. Те са заложи в структурата и живота още на първите европейски институции от този род.

Университетът е универсална корпорация, свободно обединение на интелектуалци, уникално единство на обучение и развитие на изследванията във всички области на науката. “Универсалността е принцип, който е заложен в самото име на университетите. – пише големия полски философ от Лвовско-Варшавската школа Тадеуш Чезовски в един

свой прекрасен анализ на университетските ценности от 1946 г., представен в качеството му на ректор на Университета “Коперник” в Торун – Средновековните университети са носили името *studium generale*, терминът университет идва първоначално от *universitas magistrorum et scholarium*, което е означавало обучаваща се общност, за разлика от *universitas civium*, общността на обитателите на града” (CZEZOWSKI, T., 1994, s. 16).

Университетската универсалност се изразява в обстоятелството, че академичната институция провежда обучение във всички или повечето науки, което се отразява в наличието на множество факултети и в една трайна вътрешна връзка между тях. В светлината на този вечен принцип девалвацията на името “университет” у нас, произтичаща от промените в ЗВО, направени през 1996 г., които допуснаха роенето на всякакви университети, макар и с уточняващи имена, е повече от екстравагантно изключение.

Изключително съществен елемент на университетските ценности е самоуправлението, което е основен принцип на тяхната организация. Създаването на всеки един университет е свързано с дълга борба за отстояване на този принцип. Най-често тя е свързана с редица конфликти с църковни и държавни институции. Извън зависимостта от католическата църква и монарха, която е предимно формална и финансова, първите университети притежават една присъща вътрешно-цехова самостоятелност, изразяваща се в избираемост на университетските власти, собствено съдопроизводство и право на попълване на университетската корпорация с нови членове (CZEZOWSKI, T., 1994a, s.18).

Същевременно проблемите в отношенията с католическата църква и властите се отразяват на цялостната съдба на университетите. Намесата на Пражкия университет, начело с ректора му Ян Хус, в западната схизма, разделила католическия свят (1378-1419 г.) и в противоречията около трона на Свещенната Римска империя, се отразява негативно върху международното му влияние и развитие. След 1419 г. той се превръща в протестантско висше училище с относително локално значение. Краковският университет влиза в определени противоречия с ордена на йезуитите, за което търси подкрепа на светската власт в лицето на Сейма, а едва от 1578 г. в него се постъпва с декларация за принадлежност към католическата вяра (STOPKA, K., 2000, s. 28, 42).

Свободата на преподаването и свободата на обучението като следващи ценности са принципи, които следва да се схващат в тяхното единство. Първото се покрива със свободата на словото и на творчеството и подлежи на строга законова регламентация. Второто е свързано с правото на студентите да избират своите специалности и преподаватели. Във времената на Късното Средновековие и началото на Новото време

университетите, в това число разглежданите тук, са предимно образователни средища. Толерирани са широката ерудиция, владенето на много науки и езици, но не и творчеството.

Отвоюването на съвременните свободи и равноправие в университетите е доста по-дълготраен и нелинеен процес. В хода на този процес университетите започват да се утвърждават не само като средища за развитие на обучението, но и за подготовка на научни кадри и за провеждането на научни изследвания. “Тази двойна роля са имали са имали средновековните университети от своето създаване... – изтъква Чежовски – след това са я загубили и са поизостанали с развитието на модерната европейска наука” (CZEZOWSKI, T., 1994b, s.31), тя е фиксирана например в програмата за развитието на академичното образование в Полша, подготвена от Хуго Колонтай през 1773 г. (STOPKA, K., 2000, pp.81-82).

Неприкосновеността на територията на университета е израз на неговата автономност. В средновековните академични средища тя се изразява в освобождаването на академичната общност от някои данъци и такси, във възлагането на собствено съдопроизводство и предпазване от властнически посегателства.

Създаване на първите университети в източната част на Европа: университетските колегии

Първият оригинален запазен печат на Карловия университет в Прага е от 1350 г. и представя крал Карл IV, крал на Чехия и на Свещената Римска империя, коленичил пред св. Вацлав, покровител на чехите и на първата академична институция в Източна Европа. Символиката в тази картина може да бъде интерпретирана като разбиране, че новосъздаденото средище е национална институция на чехите със значение, отиващо далеч отвъд границите на тяхната държава (*Uniwersytet Karola*, 2007, s.163). Спорно е откога следва да се датира неговото създаване – дали от папското решение от 1347 г. или от кралския документ от 7.04.1348 г., но ясно е, че става дума за първия университет (*studim generale*) на север от Алпите и на изток от Париж. Той е изграден по примера на по-старите си събратя от Болоня и Париж. Включва традиционните за времето четири факултета: по изкуствата (свободните изкуства или хуманитарни науки), по медицина, по право и по теология.

Преподаватели и студенти от много страни стават членове на академичната общност на Пражкия университет. Популярната в западните университети организационна форма на колегията се установява в него през 1366 г. с решение на крал Карл IV. Тя е основа на университетската организация още от XII-XIII век като типични примери са Париж и Оксфорд. Колегиите са включвали студенти, често и преподаватели, които

живеят заедно, определят условията за придобиването на знания, за приемането на нови членове. В пражките колегии се провеждат лекции, а най-старата от тях е наречена *Collegium Carolinum* (PIETRZYK,Z., R. Tatarzynski, 2007, s.19). През 1409 г. синът на Карл, Вацлав IV се опитва да разшири влиянието на университета и да укрепи позициите на чехите в него за сметка на останалите нации с Декрета от Кутна Хора. Според него чехите получават повече гласове от всички останали общности. Този акт и редица крупни политически и религиозни сблъсъци обаче отслабват значението на Пражкия университет, пораждат реакция на студенти и преподаватели, които го напускат и отиват в други академични средища като Лайпциг.

Сравнително по-успешно и без сътресения се развива през XV век Ягелонския университет. Той преживява определени проблеми само в началото на основаването му. Идеята и приоритет в неговото откриване има полският крал Казимеж III Велики (1310-1370 г.). През 1362 г. той изпраща делегация в Авиньон, за да декларира подчинение на тамошния папа Урбан V, а през следващата година лансира своето предложение за установяване на университет в Краков. Сред основанията му са относителната отдалеченост на полското кралство от Средиземноморието и неговите университети, необходимостта от образовани хора в хуманитарните науки, правото, теологията. На 6.04. 1373 г. папата приема кралското искане, но при условие, че има възможност да провери условията, при които новият университет ще действа. Той възлага това на архиепископа на столицата Гнезно Ярослав Богория от Скотники, който трябва щателно да проучи документите, с които кралят признава права и привилегии на новия университет, както и мястото, което му е определено. В съгласие с желанието на папата, на 12 май 1364 г. крал Казимеж издава харта за основаване на университета, с която не само му се гарантират материални ресурси, но също се дефинира неговата структура, която е базирана на моделите на по-старите университети в Болоня и Падуа. Същият ден градските власти на Краков потвърждават кралските привилегии с отделен техен документ, в който наблягат на нуждата от добре образовани и виртуозни юристи (STOPKA, Кр., 2000, p.11).

Любопитно е, че знаменитият полски крал дарява студентите и преподавателите с много добри икономически привилегии. Всички закупени от тях, техни родители, приятели или представители, стоки се освобождават от митнически такси. Студентите могат да живеят в частни квартири, без да се позволява наемът за тях да се повишава самоволно. Крал Казимеж забранява на местните мелничари и пекари да си начисляват печалби за услуги на студентите. На университетския ректор се дава право да решава споровете по граждански и по-малко опасни криминални дела. Ректорът и членовете на факултетите получават заплатите си като отчисления от кралските печалби от солните мини, а за младите

преподаватели във Факултета за свободни изкуства се допуска допълнително заплащане от изпълняване на служебни задачи на ректора и преподаване в енорийските училища към Марияцката катедрала в Краков. Ректор и професори се избират със студентски избори като ректор може да стане само бакалавър, продължаващ своето обучение. Определен е и официален заемодател на университета, един от краковските евреи, който има за задача да дава заеми на студентите, когато са им нужни с редуцирана лихва (*STOPKA*, Кр., 2000, p.11-12; *AKADEMIA*, 2007, s.136-137).

В организацията на Ягелонския университет намират място три факултета: за свободни изкуства, медицина и право. Създаването на теологически факултет се забавя, заради липса на подготвени кадри. Характерно е, че в краковските колегии влизат не само студентите, но и професорите, свещениците, продавачите на книги и дори слугите.

Исклучителни адмирации заслужава желанието на краля и на градските власти на Краков да подкрепят всячески създаването на новия университет. Те са наясно, че отговорят на огромна обществена необходимост и че ползите от дейността на университета по подготовката на образовани и ерудирани хора ще надминат многократно вложенията. Тази обществена загриженост и внимание са достойни за пример.

Може само да се съжالياва, че поради неразбирателство между светските и църковните власти така създаденият университет не получава веднага добър старт. На 13.09.1364 г. папата се обръща с лично писмо към крал Казимеж, в което настоява не светския управител на област Краков, както е предложено, а местният епископ да управлява университета. Става дума за епископ Бодзанта, който е назначен там противно на кралската воля и отношенията му с монарха не са били добри. Кралят не скланя на папския диктат. Това забавя сериозно установяването на университета. Търси се и собствена сграда като през 1368 г. просветеният монарх планира строеж на такава в квартала Казимеж. Това определя относително нестабилната и незавършена структура на университета през този период. Успешно успява да тръгне само Факултетът за свободни изкуства. През 1370 г. Казимеж Велики умира, той е последният от династията на Пястите. Неговият наследник, унгарец по произход, не се интересува от съдбата на университетския проект, студентите и бакалаврите от Краков се насочват към Прага (*STOPKA*, Кр., 2000, p.12-15).

Възстановяването на *Studium Generale* в Краков е дело на Владислав II Ягело (1350-1434) и неговата съпруга кралица Ядвига (1373-1399). Техният брак скрепява съюза между Полша и Литва от 1386 г., създава една от най-големите държави на европейския изток. През 90-те години на XIV век кралското семейство подема инициативата за ново изграждане на университета. Това е възложено на епископа на Краков Ян Радлица и Навой от Тенчин, генерален викарий на краковския диоцез. Те срещат

изключителна подкрепа на краковските жители като особено се отличава теологът Матеуш, професор от Прага и основател на университета в Хайделберг. През 1396 г. кралското семейство излиза с петиция за установяване в Краков на теологичен факултет, а на 11.01.1397 г. папа Бонифации IX приема това искане. През 1397 г. кралица Ядвига води кампания за построяване на общежитие за литовски студенти в Прага, но Краковският проект определено се налага като приоритетен. През 1399 г., усещайки приближаващата ранна смърт, тази наистина ренесансова личност завещава на своя съпруг да продължи делото като цялото нейно богатство бъде използвано за закупуването на две сгради за университета.

На 22.07.1400 г. крал Владислав основава *Collegium Almae Universitatis Studii Cracoviensis*. Два дни по-късно първият ректор Станислав от Скалбимеж внася първите отметки в университетската книга за бележки. Официалното въвеждане на лекторите е осъществено на 26.07.1400 г. от епископа на Краков Пьотр Виш, който изпълнява и управителската длъжност на университета. Същият ден кралят оповестява нова харта за основаването *Fundatio Primaria*, в която се появяват големи пасажии от документа на Казимеж Велики, но други са пропуснати. Причината е в новия модел на университета, заимстван от Парижкия. Обновяването на университета също е свързано с признаването на много свободи, сред които правото на убежище. Длъжността “защитник и пазител на правата и привилегиите” е възложена на епископа на Краков. (STOPKA, Кр., 2000, р.18-23).

След обновяването през 1400 г. на полския университет в него се появяват колегиите. Първата от тях е основана от кралица Ядвига и реализирана след нейната смърт от крал Владислав – тя става известна като Кралска колегия, наричана е още *Collegium Maius*. Това име получава и първата университетска сграда, запазена на днешната улица Ягелонска, около която по поръка на краля са изкупени и предадени на университета още сгради и църква. След *Collegium Maius*, са основани още колегии: *Collegium Juridicum* (1403), *Collegium Minus* (1449). Първият запазва своя приоритет – най-често само негови членове се допускат в състава на Теологическия факултет, признат за най-важен и най-добре уреден.

Първите колегии са общности на студенти и преподаватели. Те се самоуправляват, обитават общи сгради, организират своя живот около определени правила. Постепенно стават автономни единици в рамките на градската и на университетската общност. Приемат нови членове, които се задължават да спазват правилата на общежитието. Първоначално в колегиите живеят студенти и преподаватели, впоследствие настъпва едно йерархизиране на ролите: *socii*, или членове на колегиите, *bursarii*, или стипендианти и свещенници, които контролират религиозния живот на общността. С времето колегиите отварят вратите си за гости на университета, за спонсори, а също и за млади магистри, познаващи

граматиката, първия предмет от седемте свободни изкуства. Колегиите имат полуманастирски принципи на общостен живот. Средства се събират за обща каса и някои колективни дейности. (*PIETRZYK, Z., R. Tatarzynski, 2007, s. 24-27*). Отново ще отбележим по-отворения характер на колегиите в Краковския университет. Колегиите са в основата на организацията на университетското обучение. В тях решенията за приемане на нови членове се вземат автономно. За тяхната роля в обучението и всекидневния живот на студентите и преподавателите ще говорим в следващите страници.

Обучението и научните изследвания в Прага и Краков: празниците на Аристотел

В развитието на практиките на преподаване, обучение и развитие на науката в европейските университети се наблюдава една постепенна еволюция към разширяване на свободите и възможностите за провеждане на самостоятелни търсения, нарастване на интереса към хуманизма и преодоляване на някои схоластични традиции, ограничаващи университетската дейност.

“Празник на Аристотел” е бил наричан в Краковския университет денят, в който дипломираните бакалаври официално получават своите дипломи, а с това и правото да четат лекции в областта на свободните изкуства (*STOPKA, K., 2000, p. 43-44*). Това отразява водещото значение на изучаването на Аристотеловите съчинения в университетското образование.

Структурата му е обща за тогавашните европейски университети. Развиват се четири факултета, първият от които Факултетът по изкуствата (*artium*) е основа на цялото по-нататъшно университетско обучение. Една такава йерархичност може да бъде обяснена с липсата на подготвително обучение за университета в тогавашните училища. Затова в някои университети са били приемани младежи още на 14 годишна възраст (*DYBIEC, J., 2007, s.47-48*).

Езикът на обучението е латински, а на него се опира една представа за всестранна ученост и ерудиция, разпространена най-вече в преподаването на свободните изкуства. Основното в нея е владенето на вече постигнатото знание, не стремежа към прогрес и отстояване на самостоятелни мнения. В Правния факултет на Ягелонския университет специално се е напомняло на новоизпечените доктори да не изразяват собствени мнения (*DYBIEC, J., 2007, s.54*). Това е можело да доведе до ереси, от които е съществувал основателен страх в условията на нарастващото влияние на хусисткото движение в Чехия. Краковския университет осъжда проявите на последното.

Всеки магистър по философия е необходимо да владее цялото знание. Това затруднява възможностите за придобиване на специализация и задълбочаване в решаването на някакъв конкретен проблем. Все пак в Ягелонския университет това се оказва възможно в някои катедри, които са финансирани от специални фондове, наричани олтарни (*DYBIEC, J., 2007, s.55*).

Всеки студент със записването в университета полага клетва за вярност към ректора. След това си търси учител в духовната и научната сфери като се записва на избрани от него лекции. Преподавателите и техните лекции са оповестявани публично като лекциите се делят на задължителни и незадължителни. Студентът и учителят имат по две занятия дневно, които могат да бъдат лекция, диспут или упражнение. За заверка на семестъра студентът е задължен да участва минимум в две занятия на ден. Времето на обучението не е строго ограничено. Така например за получаване на бакалавърска степен, студентът трябвало да изслуша в рамките на две години 11 лекции главно от областта на тривиума (*DYBIEC, J., 2007, s.56*). Времето за обучение не е определяно специално.

Учебната програма е организирана в духа на академичната традиция на “седемте свободни изкуства” (Марциан Капела, V в.): ниската степен, *trivium*, с граматика, реторика и диалектика (логика) и висшата степен, *quadrivium*, с аритметика, геометрия, астрономия и музика. Те, заедно с “трите философии” – философия на природата (природознание), етика и метафизика, се изучават във Факултета за свободни изкуства. В него се придобиват базисните знания и умения с дълги занимания с Аристотеловата философия и други негови съчинения. Основни форми на обучение са лекции, упражнения, диспути като във всичко се разчита на добрата памет на студентите. Работи се по ръкописни текстове.

Желанието на пражкия архиепископ Ян от Йенщейну и крал Вацлав IV е Пражкия университет да измести Париж като се превърне в нова столица на философските и теологичните науки. През 80-те години на XIV век в чешката столица са струпани прекрасни научни кадри, а броят на студентите достига върхови числа. Най-много от тях учат философия. В плановете за нейното преподаване се срещат най-вече произведения на Аристотел. (*MARKOWSKI, M., 2007, s. 89*)

Краковският Факултет по изкуствата се опира изцяло на уставите и правилата на Пражкия си събрат като се изключи определянето на времето на занятията. Друга разлика е, че в Ягелонския университет определено се набляга върху курсовете по логика, философия на природата и етика. За задълбочаването в логиката се смята, че формира методологичната култура не само на лектора, но и на слушателите. Във философията на природата специално внимание се насочва към т. нар. Нова физика. Някои от идеите на последната са дали подтик на Коперник за създаване на

хелиоцентричната система. В лекциите по индивидуална етика се появяват някои ранни ренесансови идеи (MARKOWSKI, M., 2007, s.90-95).

В Краков интерпретацията на аристотелизма първоначало е повлияна от Прага, доста по-късно се появяват специфични решения. През XV век безразделно по парижки образец господства номинализъмът във версията на Жан Буридан. Тя насочва вниманието към емпиричното изследване на реалността. Номинализъмът е бил приеман за модерна линия (*via moderna*) за разлика от стария път (*via antiqua*), представян от реализма.

В първата половина на XVтото столетие философията в Краков е насочена към възприемането на идеите на Буридан, Алберт Саксонски, Марсилиус от Инген и други. Краковските автори се опитват да си изработят собствен поглед към аристотелизма. Бенедикт Хесе написва серия коментари върху аристотеловите философски и природонаучни възгледи, търсейки една цялостна номиналистка позиция върху физиката и по-специално - теорията за импетуса. Други краковски коментатори върху физиката на Аристотел като Анджей Венжик, Анджей от Кокошин, Ян от Слупча и др. постепенно превръщат философията на науката от спекулативна дисциплина в специална наука. Анонимният автор на *Questiones Cracovienses* (“Краковски въпроси”), коментар върху Аристотелови природонаучни теории, даже провежда експерименти върху вакуума (STOPKA, K., 2000, p.47). Всичко това потвърждава казаното за ролята на аристотелизма като стимул за развитие на модерната наука.

В края на XV век след църковни реформи настъпва едно възвръщане към реализма и нарастващ интерес към работите на св. Тома от Аквино, Алберт Велики, Дънс Скот и други. “Средният път”, развиван от къолнските последователи на Алберт, има свои привърженици в Краков, сред които е учителят на Коперник Ян от Глогув, други застават на позициите на томизма.

Влиянието на хуманизма донася нови акценти във философските традиции в Краков през XVI век. Той се проявява чрез хуманистичната версия на аристотелизма, развита от френския философ и теолог Жак Д`Етап (Faber Stapulensis 1455-1536) и неговите ученици. Той е преводач на Аристотел от старогръцки на латински, но препоръчва оригиналната версия. (STOPKA, K., 2000, p.48) През XV век в Краков прониква и влиянието на италианските хуманисти, отразило се в преподаването на граматика, реторика и поетика. През следващия век обаче влиянието на католицизма, станал по-консервативен след Тридентския събор (1545 г.), води към ограничаване на значителната свобода на философското мислене в Ягелонския университет. Философията се разглежда като подчинена на католическата теология. През XVII век все повече започва да се задълбочава сблъсъкът между практикуваната в Краков философия и “новата философия”, базирана на научните изследвания. Като пример за

това може да бъде посочен тритомникът по философия на Шимон Маковски (1679-1681 г.). (*СТОПКА*, Кр., 2000, р.48-49)

Факултетът за свободни изкуства е мястото, където се преподават математически науки и астрономия. А Краков се превръща във водещ европейски център в тези направления. Голям импулс за тяхното развитие дава основаването на съответните катедри от Ян Стобнер (1405 г.) и Марчин Крул от Журавца (около 1450 г.), както и дейността на Вавжинец от Рацибож и неговите ученици, благодарение на което студентите получават възможност за специализация по математика, астрономия и астрология. Астрономът Ян от Глогув написва много трактати за движението на планетите и първия полски каталог на звездите, в който слънцето е разгледано като управляващо движението на планетите. Неговият последовател Войчех от Брудзев намира противоречия в Птолемеевата теория. (*СТОПКА*, Кр., 2000, р.49-50) Така откритието на Коперник не идва на празно място, а като изява на една знаменита Краковска астрономическа школа. А можем да допълним, че именно изобретяването на нови математически понятия и теории, както и възраждането на интереса към работите на Херон и Архимед, през XVI век в Европа тласка напред не само астрономията, но става и основна предпоставка за революцията в науката (*БУЗОВ*, В., 2001, с.11).

В юридическия факултет се преподават светското римско право и канонично (църковно) право. Второто е основа за функционирането и управлението на католическата църква, затова съществува огромна необходимост от неговото изучаване. Обучението по право трае по-дълго от това във Факултета по изкуствата – около шест години (*DYBIEC*, J., 2007, s.59). През XVI век хуманизмът си пробива път към Краков и чрез редица италиански преподаватели по римско право.

В началото на XV век във връзка с дискусиите на Констанцкия събор (1414-1418 г.) около основанията на войната между Полша и Тевтонския орден, завършила с победата на поляците при Грюнвалд (1410 г.), юристите от Ягелонския университет (Станислав от Скалбимеж и Павел Влодкович) под патронажа на епископ Пьотр Виш от Радолин развиват полска доктрина за националното право, опираща се на теориите за естественото право. В нея се съдържа идеята за правото да се води справедлива война дори от езичници, които имат право да защитават своята държавност. Доктрината за националното право се явява в подкрепа на международните позиции на победоносния полски крал Владислав II Ягело. Павел Влодкович, ректор на Ягелонския университет, успява да обори в юридически дебат на Констанцкия събор наетия от мародерстващите рицари от Тевтонски орден теолог Йохан Фалкенберг. Така се предотвратява осъждането на полската победа от папата. Полските юристи са критично настроени и към църковните злоупотреби. Краковските професори по право участват в кралската делегация и на

Базелския събор (1431-1449 г.). (MARKOWSKI, M., 2007, s.93; STOPKA, K., 2000, p.62, 73)

Политическите сблъсъци, отразили се върху Пражкия университет във връзка със западната схизма (1378-1417 г.) довеждат до залез на обучението по право. През 1372 г. *Studium Generale* в Прага трансформира Правния факултет във Втори Пражки университет, който се развива сравнително успешно до второто десетилетие на XV век (MARKOWSKI, M., 2007, s.89).

От XV век преподаването на медицина в Краков се опира на теорията и на наследството на антични и арабски изследователи. Аристотелизмът оказва съществено влияние и върху медицината, характерна е и нейната връзка с астрологията. Забележително постижение на краковските учени Валенти Фонтана и Ян Брожек, ректор на Университета, е развитието през XVII век на подход, който редуцира медицината до математически манипулации (STOPKA, K., 2000, p.63-64).

Обучението по теология се опира на *Sententiae* на Петър от Ломбардия, съдържащи целия корпус на католическата догматика. През XV век те са ревизирани от краковския философ и теолог Бенедикт Хесе, чиито учебник се използва чак до 1590 г. Спекулативната теология се опира на метафизични основи и на аристотеловата теория на науката. В Прага определено влияние изиграват крайните реалистични идеи на английския мислител Ян Уиклиф. През 1410 г. книгите му са изгорени там, но те намират отражение в идеите на хусистското движение (MARKOWSKI, M., 2007, s.80-81).

Университетското всекидневие

Университетското всекидневие в Прага и Краков, както и в другите европейски университети в периода, е подчинено на правила и общностни традиции. Те са създадени с цел да се организират колективното овладяване на знания, заниманията с изследвания, съвместния живот, да се регулират конфликти и да се развива общността чрез приемане на нови членове. Силата на университетските общности е в тяхното единство около определени ценности и задължения. Това именно ги превръща в тип етически общности в смисъла, който влага З. Бауман (БАУМАН, З., 2003, с.88).

Числото на членовете на академичните колегии е била в зависимост от обема на техните сгради и от големината на фондовия капитал. В *Karolinum* в Прага в началото можело да живеят 12 души. В краковските *Collegium Maius* и *Minus* са живеели по няколко десетки колегиати. В края на XV век местата за студенти във всички краковски общежития е между 250 и 300. Възрастта на студентите е различна – от 14-15 години до късна старост. Жените се появяват в колегиите единствено в служебни функции

в обособени части на сградите, които са предназначени за стопански функции. (STOPKA, Kр., 2007, s.97-98)

Колегиите и техните общежития са предназначени за бедни, но това понятие се схваща твърде относително. Понякога за такива са се схващали всички чужденци. Правото за приемане в колегиите се дава на представители на църквата и светските власти, имащи отношение към фондонабирането за университета. В Пражкия университет в такава функция влиза самият крал, който запазва за себе си патронажа върху последователите на църквата “Вси светии” на колегията. В краковския *Collegium Maius* решение за приемане в колегията вземат самите нейни членове посредством кооптиране. Те също одобрявали новите колегиати за *Collegium Minus*. Решението за приемане в дадено общежитие за стипендианти вземат неговите управители.

За придобиване на званието колегиат, живеещ в сградата или асоцииран кандидатът трябвало да знае латински език на равнището на *trivium*, да има съответната възраст, добър характер, физическа кондиция, да произлиза от добро семейство, да декларира желание за занимания с наука и полезност за общността като дава личен пример. Едно от условията за придобиването на пълни права на член на колегията е изпълнението на определени ритуали по приемането. В някои университети новите членове са се разглеждали като “неконтролируеми животни” и са сравнявани с маймуни, прасета или недодялани селяндур. Ритуалите са най-разнообразни – от обикновен бой до всевъзможни странни церемонии. (STOPKA, Kр., 2007, s.100)

Съвместният живот в колегията обединява нейните членове, но те имат строго формализиран статус. Пълноправните членове (*socii, collegiati, bursarii*) получават жилищна площ, храна, седмична стипендия. Останалите само можели да се възползват от плащане за храна или за жилище. В краковските колегии се обособяват три типа живеещи: колегиатите като пълноправни членове, такива, които споделяли стаята с тях (пансионери) и бедните студенти, зарабатващи като слуги. Йерархичният порядък се определя от времето на приемане в колегията, придобитите научни степени и изучаваните области на знанието. В неговия връх намират място студентите по теология, право и медицина с научни степени, а най-долу – младите студенти по свободни изкуства без научни степени (STOPKA, Kр., 2007, s.102). Факултетът по изкуствата традиционно имал най-много членове.

Не всички членове на преподавателския състав в Ягелонския университет са били свещеници. Преподавателите в медицинския факултет в мнозинството си са миряни и женени. Отнася се и за някои от философите. Хетерогенен е социалният състав на преподавателите. Доминират представители на градското съсловие, срещат се също военни и селяни. Шляхтата, полското аристократично съсловие, е представена с

около една пета във Факултета за свободни изкуства, с повече в медицинския и правния факултети, до края на Средните векове, но постепенно губи мотивация за академични степени. Във втората половина на XVII век крал Ян Казимеж дава на преподавателския състав правата на градски съветници и го освобождава от редица финансови задължения (*STOPKA*, Кр., 2000, s.65-66).

Специална роля в колективния живот на колегиите играят лицата, избирани от тях да се грижат за управлението и реда. Всеки от краковските колегиуми си избира на ротационен принцип един от неговите членове като го натоварва с такива отговорности. В *Collegium Maius* мандатът на този ректор е шест месеца, в *Collegium Minus* – три. В неговите функции влиза представяне на колегията извън нея, събиране на плащанията, упражняване на съдебни правомощия. Избират се също библиотекар, прокуратор, който има отговорности за имуществото, гардеробиер.

Във всекидневния живот на студентите обаче няма чак толкова силна автономия. Управляват ректори или сеньори на основата на строги правила, разписани в устави. Те гарантират ред, който става все по-суров с годините. Най-тежкото наказание било изключването от университетската колегия. (*STOPKA*, Кр., 2007, s.105-106)

Университетите в Прага и Краков бързо се налагат като международни академични центрове. През почти целия XV век чуждестранните студенти в Ягелонския университет съставляват близо 50 % (*STOPKA*, Кр., 2000, p.67). В Краков са обособени Унгарско общежитие (*Collegium Nowum*) и немско такова. Не се толерира езиковият партикуларизъм – еднозначно господства латинският език. Във всяка колегия се появяват езикови надзорници (*lupus*), които следят за комуникацията на латински (*STOPKA*, Кр., 2007, s.107-108).

Във всички колегии в различна степен е определено съотношението между личното и общото време. В общата стая (*stuba communis*) членовете на колегиите разговарят, учат заедно, ядат, празнуват. Общо помещение е и параклисът или близката църква. В порядък на изключение студентите се настаняват за спане по един, най-често те обитават общи спални. Дори движението в цялото пространство на колегията се подчинява на правила и обичаи. Не всички имат достъп по всяко време до която и да е част на сградата. Правото на получаване на по-добро жилище зависи от установената йерархия (*STOPKA*, Кр., 2007, s.114-115).

Развитието на университетите е немислимо без непрекъснатото увеличаване на техния сграден фонд и имущество. Карловия и Ягелонският университети се радват на грижата и подкрепата на светските и църковни власти в това отношение. Карловият университет първоначално се е помещавал в частния дом на някой си Лазар на улица “Широка”. През 1383 г. крал Вацлав IV откупил от своя монетен майстор Ротлив домът на ул. Желязна и Търговския площад, където три години по-

късно се пренася *Collegium Caroli*. Проведеният сериозен ремонт има за цел да го пригоди за академична дейност. Освен лектории на името на Платон и Аристотел, в него се помещават още жилища на професорите, аула, библиотека, резиденция на ректора, стопански помещения. Що се отнася до Краков, свидетелствата сочат, че в края на XIV век краслския двор започва систематично изкупуване на имоти по ул. Ягелонска и край църквата “Св. Ана”, така че около 1468 г. около *Collegium Maius* се струпва голямо количество домове с лектории в приземието и жилища по етажите. Споменават се лектории на имената на Аристотел, Сократ, Марони, Платон, Птоломей, медицинска зала на името на Хипократ. В края на XV век в сградата на колегиума живеят около 20 професори. (*WECLAWOWICZ, T.*, 2007, s.32-33, s.36-37)

Строго регламентиран е академичният календар. Обучението в Ягелонския университет се провежда на семестри като по устава от 1415 г. зимният семестър започва на 19.10, а летният на 26.04. Студентите се договаряли сами с преподавателите за зимни и летни почивки. В други университети се практикува фиксирана ваканция, най-често между 29 юни (св. Петър и Павел) и 29 септември (св. Михаил) (*СТОПКА, Кр.*, 2007, s.116). Църковният календар също регулира животът на университетските корпорации. Те вземат участие и в държавните и градските празници. Денят започвал с ранно ставане, молитва в 6 ч. и първите лекции, прекъсвани от закуска. Вечер около 22 ч. с вечерен сигнал се гасели светлините.

Академичните колегии живеят живота на града. Професорите заемат видно място сред градската интелигенция, придават ѝ самобитност и сила. Студентите придават истински живот на града, донасят част от своите регионални култури. Във времената, когато се е налагало да се защитава Краков от нашественици университетската колегия действа като едно.

Учебните занятия се провеждат в различни форми. Вече бе споменат ангажиментът на студентите за две занятия дневно. Най-трудните часове, т.нар. обичайни лекции (*lecciones ordinariae*), се реализират в ранните часове на деня за около два или три часа. Само професорите имали право да четат монографични лекции. Методът на лекциите е схоластично-диалектичен. Студентите имали право да си записват най-важните мисли на лекторите на восьъчни таблички. След обяд се провеждат първо лекции на бакалаврите, обикновено незадължителни и във форми на обяснения, коментари, четене, от 15 до 17 часа, след това упражнения (*exercitiones*), повторения (*repetitiones*), диспути. Упражненията се провеждали устно или писмено. В Краков за диспути са били предназначени съботите. Видовете диспути също са разписани и провеждани по определени правила. Често се определят колегиумите, в които се водят дидактични занятия, а за диспутите остават общежитията. В духа на средновековния универсалистки идеал за студентите се провеждали и физически

упражнения. Те се забавлявали и с декламиране на поеми, свирене, посещение на кръчми. Краковският учен Станислав от Скалбимиеж критикува някои фриволни склонности на студентите “да се смеят заедно с момичета, кръчмарите и техни приятели като си правят майтапи с ректора и преподавателите” (цит. по *СТОПКА*, Кг., 2007, s.122-123).

За мястото на първите университети в Източна Европа в европейската култура

Можем да твърдим, че Карловият университет в Прага и Ягелонският университет в Краков имат всички основания да претендират за изключително място в развитието на модерната европейска култура. Родени в условията на Късното Средновековие, те бързо се превръщат в истински ренесансови средища на образованието и науката, чието значение надхвърля границите на техните страни.

Учените и преподавателите на тези университети допринасят за укрепването на техните страни, за развитието на изследванията в редица научни области, някои от които с решаващо значение за великата трансформация на науката в модерната епоха. Такива са математиката, по-специално геометрията, астрономията, физиката, медицината. Факултетите произвеждат образовани хора за училищата, църквите, съдилищата, обществените служби.

В Пражкия университет се ражда движението на Ян Хус и се подготвя Реформацията в Европа. Ягелонският университет съдейства за появата и на либерални за времето политически идеи. Така професорът от XV век Ян от Людзишко се застъпва пред краля за селяните. През 1609 г. в доминиран от шляхтата сейм професор Ян Фокс се застъпва за отхвърляне на ограничения достъп на плебеите до църковни длъжности (*СТОПКА*, Кг., 2000, p.74-75). Това са наистина революционни идеи в една страна като Полша с лишено от земи и права селско население. Университетското образование допринася за социалния прогрес на много хора от социалните низини.

Двата университета оказват огромно влияние и за образованието и подготовката на много интелектуалци от съседни страни. Ягелонският университет е завършен от видни немски и швейцарски хуманисти като Конрад Гелтис, Хайнрих Бебел, Йоханес Зомерфелд мл., Филип Гунделиус, Рудолф Агрикола мл., Валентин Ек, астрономите Йоханес Вирдунг от Хасфурт, Еразмус Хьориц, Щефан Рьослайн и др. Много от възпитаниците на Краковския университет се реализират успешно в такива сериозни университети като Хайделберг, Виена, Витенберг, Лайпциг. Професор Ян от Людзишко с гордост отбелязва, че Краков се е превърнал в “майка на науките” за цяла Германия (*СТОПКА*, Кг., 2000, p.75-76). В Краков завършват и редица бъдещи писатели, учени и религиозни

реформатори от съседна Унгария. Краковски студенти пренасят книгопечатането на кирилица сред източните славяни. Францишек Скорина, бакалавър в Краков през 1506 г., 20 години по-късно създава печатарска машина на кирилица във Вилнюс (*СТОПКА*, Кр., 2000, р.76).

В заключение ще посочим, че през разглеждания период в източната част на Европа се заражда и развива успешно един идеал за университет, в който е заложен потенциал за осъществяването на големите интелектуални и социални трансформации в Европа в епохата на Новото време. За неговото прогресивно развитие съдейства в най-голяма степен обстоятелството, че университетът се опира на една споделена общност от ценности, сред които най-значимо място имат автономията, свободата на преподаването и на обучението. Наследената от средновековните университетски средища структура и организационни правила не се превръщат в препятствие за усъвършенстването на този идеал, то постепенно отхвърля стесняващите го ограничения.

Философски факултет
ВТУ “Св. Св. Кирил и Методий”

ЛИТЕРАТУРА

1. *БАУМАН*, З., 2003, *Общността. Търсене на безопасност в несигурния свят.*, “Лик”;
2. *БУЗОВ*, В., 1995, *Научната рационалност като европейска ценност – В: Годишник на СУ “Св. Климент Охридски”, Център по културознание, Том 86, 1993, с.145-159;*
3. *БУЗОВ*, В., 2001, *Логиката и модерната европейска култура – В: Сб. “Философия и европейски ценности”, Научна конференция, “Радио90”, с.9-18;*
4. *БУЗОВ*, В., 2006, *За логическата коректност на доказателството от движението за съществуването на Бога на св. Тома от Аквино – В: сб. *Ars* и *Scientia* през Средновековието. Сборник от научна конференция, (Съст. Нора Божилова), Издателство “Одри”, с. 141-153;*
5. *БУЗОВ*, В., 2008, *За мястото на логиката в изграждането на новоевропейската култура – В: Сб. Европейските институции на знанието в началото на Новото време. Сборник от научна конференция (Съст. В. Бузов), “Одри”, с. 126-143;*
6. *КОЙРЕ*, А., 1985, *Очерки истории философской мысли*, М., “Прогресс”;
7. *ОЙЗЕРМАН*, Т. и др., 1983, *Философия эпохи ранних буржуазных революции*, М., “Наука”;
8. *РЕАЛЕ*, Дж., Д. *Антисери*, 1996, *Западная философия от истоков до наших дней. Т.3. Новое время (От Леонардо до Канта)*, “Петрополис”, Санкт-Петербург;
9. *УАЙТХЕД*, А., 1990, *Наука и современный мир – В: Уайтхед, А.Н., Избранные работы по философии*, М., “Прогресс”, с.56-272;
10. *ЧЕРНЯК*, В. , 1987, *Културные предпосылки методологии эмпиризма в Средния века и Новое время – В: Вопросы философии № 7, с.61-71;*

11. *AKADEMIA* Krakowska – w: Kolegia uniwersyteckie sredniowiecznej Europy, Katalog wystawi Muzeum Uniwersyteta Jagiellonskeigo, Krakow, s.125-161;
12. *CZEZOWSKI*, T., 1994a, Uniwersytet nowoczesny – w: Tozsamosc Uniwersytetu. Antologia tekstow profesorow M. Kopernika, Torun, s.13-29;
13. *CZEZOWSKI*, T., 1994b, O ideale uniwersytetu – w: Tozsamosc Uniwersytetu. Antologia tekstow profesorow M. Kopernika, Torun, s. 29-39;
14. *DYBIEC*, J., 2007, Nauczanie w sredniowiecznych uniwersytetach – w: Kolegia uniwersyteckie sredniowiecznej Europy, Katalog wystawi Muzeum Uniwersyteta Jagiellonskeigo, Krakow, s.47-69;
15. *MARKOWSKI*, M., 2007, Uprawienie nauki w sredniowiecznych uniwersytetach – w: Kolegia uniwersyteckie sredniowiecznej Europy, Katalog wystawi Muzeum Uniwersyteta Jagiellonskeigo, Krakow, s.69-97]
16. *PIETRZYK*, Z., R. Tatarzynski, 2007, Kolegia w ustroiu uniwersyteckim – w: Kolegia uniwersyteckie sredniowiecznej Europy, Katalog wystawi Muzeum Uniwersyteta Jagiellonskeigo, Krakow, s. 17-31;
17. *STOPKA*, Kr., A. Banach, J. Dybiec, 2000, The History of the Jagiellonian University, Jagiellonian University Press, Krakow;
18. *STOPKA*, Kr., 2007, Zycie codzienne w kolegiach uniwersyteckich sredniowecza – w: Kolegia uniwersyteckie sredniowiecznej Europy, Katalog wystawi Muzeum Uniwersyteta Jagiellonskeigo, Krakow, s.97-125;
19. *UNIwersytet Karola w Pradze*, Collegio di spagna w Bolonii – w: Kolegia uniwersyteckie sredniowiecznej Europy, Katalog wystawi Muzeum Uniwersyteta Jagiellonskeigo, Krakow, s. 161-177;
20. *WECLAWOWICZ*, T., 2007, Sredniowieczne kolegia uniwersyteckie i ich rekonstrukcje – w: Kolegia uniwersyteckie sredniowiecznej Europy, Katalog wystawi Muzeum Uniwersyteta Jagiellonskeigo, Krakow, s.31-47.